

DOSYA: TARİHİ TÜRK DİLLERİNİN SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Sözlükçülük bizde her ne kadar eskiye, 11. yüzyıla, Mahmud el-Kâşgarî'ye değin gitse de henüz çağdaş anlamda, her alana ait Türkçe sözlük hazırlanabilmiş değildir. Bu alanlar nedir diye soracak olursak, tiptan inşaata, etimolojiden deyimibilimine bir yığın alan saymak mümkün olacaktır. Mahmud el-Kâşgarî'den başlayarak Mısır'da Kölemenler, Anadolu'da Osmanlılar döneminde Türkçeden Arapçaya sözlükler hazırlanmıştır. Anadolu'da Osmanlıca, doğuda ise Çağatayca-Farsça sözlükleri unutmamak gerekir. Çağatayca döneminden önce, Harezmi sahasında hazırlanmış satırasarı sözlükler, daha doğrusu Mukaddimetü'l-Edeb çevirileri de özellikle anılmaya değer. Bunların dışında Avrupa'da hazırlanan Latin harfli, çok dilli sözlükler bugün yalnız sözlükbilimi değil, Türkçenin sesbilimi açısından da önemlidir. Ne yazık ki ülkemizde bu konu üzerinde fazla durulmamaktadır. *Studia Turcologica Cracovensia*'nın 2. ve 3. ciltleri Latin harfli kaynaklar açısından özellikle önemlidir. Anılan dergide bu konuda yeterince kaynak adı anılır. Latin harfli kaynakların önemi konusunda Hazai'ye

bakılabilir (1990).

19. yüzyıldan, özellikle ikinci yarısından sonra bizde ve Batı ülkelerinde başta Osmanlıca ve Tatarca olmak üzere türk dilleri üzerine müstakil sözlükler hazırlandığını, karşılaştırmalı sözlükler yayımlandığını görürüz (Budagov ve Radloff'un sözlükleri, bu konuda *Kebikeç*'in 7. cildine bak.). Eski Çarlık Rusyası sınırları içerisinde kalan Türk halklarının dillerinin birer yazı dili haline getirilmesiyle ilgili diller üzerine 1990'lara değin iki dilli sözlük çalışmalarının neredeyse tamamlandığını söyleyebiliriz. İran, Çin vb. ülkelerde yazı dili haline gelemeyen dillerin sözlüklerininse son yıllarda araştırmacılarca tamamlandığını görürüz. Bugün sözvarlığı, sözlüğü ortaya konmamış bir Türk dili neredeyse kalmamış gibidir. Çin'de yaşayan Fu-yü Kırgızlarının sözlüğü yayımlandığında ise sözlüğü eksik Türk dili kalmayacaktır.

1930'lara gelinceye değin ülkemizde *sözlük* sözcüğü kullanılmaz. Genelde *lugat* ya da *kâmus* sözcükleri *sözlük* karşılığı kullanılır. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (= TDK) kurulduktan sonra "Lûgat İstılah kolu başı" Celâl

Sahir [Erozan]'ın önerisiyle "sözlük"lere *sözlük* öneri olarak girer ve kullanılmaya başlar. Oysa daha TDTC kurulmadan üç yıl önce Türkmenler ilk *Orısça-Türkmençe Sözlük*'i hazırlamıştır bile! Bugün Türk ülkelerinin "sözlük" karşılığı kullanılan sözcüklerse şunlardır: *sözlük* (~ *sözlük* ~ *sözdik* vb., Türk), *lugat* (< Ar., Azerî, Özbek, Uygur vb.), *laflık* (Far. *laf* + *lık*, Gagauz), *slovar*' (< Rus., Çuvaş, Tuva, Hakas vb.), *tlıcut* (< Genel Türkçe *tl* "dil" + *cut*, Yakut). Etimolog karşılığında ise daha Eski Uygurca döneminde, çeviri bir yapı da olsa, *ujik boşgutı* (*boşgut*<ç>ı?) "kökenbilimci, istikakçı, etimolog" (= Çin. 字學 *zi xue*) sözünün kullanıldığını belirtebiliriz.

Sözlükbilimiyle ilgili Türkçe kaynak olarak Aksan 1982'de yer alan madde ve kaynakçasını önerebiliriz. Hazai 1978'de Türk sözlükçülüğünün kısa tarihini verir. Benzer şekilde Stein 1990 da konu için önemli bir başvuru yazısıdır.

Türkçenin ve Türk dillerinin sözvarlığına gelince, Türkçe için Aksan 1996 ilk ve vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Türk dillerinin karşılaştırmalı sözvarlığı içinse Brands 1973, tarihî dönem içinse Ubryatova'nın derlemesi önemli kaynaklardır.

Sözlükbilimi ve sözlükçülük konuları üzerinde *Kuram* dergisinin 11. sayısında durulmuştur, bizim burada hazırladığımız dosya ise doğrudan sözlüklere yöneliktir. Elden geldiğince konunun uzmanlarına rica ettiğimiz yazıları dosyaya koymaya çalıştığımızı (her iki sayı, *Kebikeç*'in 6 ve 7. sayılarında), uzmanına ulaşamadığımız bir-iki yazıyı da elden geldiğince kendimizin tamamlamaya çalıştığımızı belirtmek isterim.

Her iki dosyanın, tarihî dönem ve

günümüz Türk dillerinin sözlüklerinin yer aldığı dosyaların esas olarak tek ya da iki dilli sözlüklerle yetindiğini, terim, uzmanlık, alan sözlüklerine fazla girmedeğini hemen belirtelim. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için değişik zamanlarda yazılmış aşağıdaki kaynakları önerdiğimizizi belirterek sözümüzü bitiriyoruz.

Doğan Aksan, "Sözlükbilim", *Her Yönü'le Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, III. cilt, TDK, Ankara 1982: 71-90.

—, *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara 1996.

Horst Wilfrid Brands, *Studien zum Wortbestand der Türksprachen. Lexikalische Differenzierung, Semasiologie, Sprachgeschichte*. Leiden, E. J. Brill 1973.

Gerhard Doerfer, "Die Lexikographie der Turksprachen II: Sonstige Turksprachen", *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta, Berlin/New York, 1991: 2407-2415.

György Hazai, "Der Wortschatz: etymologische Forschung und historische Lexikographie", *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprachen*, Budapest 1978: 66-71.

—, "Die Denkmäler des Osmanisch-Türkei-türkischen in nicht-arabischen Schriften", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Buc'pest 1990: 63-73.

Kuram Kitap, 11, Mayıs 1996, "Sözlükbilim Dosyası", 65-96. sayıdır.

Mehmet Ölmez, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği yay., Ankara 1994: 88-100.

İsmail Parlatur, "Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 517, Ocak 1995: 3-19.

Heidi Stein, "Lexikographie", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 335-370.

Studia Turcologica Cracovensia, 2, 3, 1996, 1997.

"Terim Özel Sayısı", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 540, Aralık 1996.

Andreas Tietze, "Die fremden Elemente im Osmanisch-Türkei-türkischen", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 104-118.

—, "Der Einfluß des Türkischen auf andere Sprachen" *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, yay. Gy. Hazai, Budapest 1990: 119-145.

E. İ. Ubryatova (yay.), *İstoričeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov*, Moskva 1961.